

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ

Микола Бойко, Віталій Євстратов

●

З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ VII—XIII ст.*

Міст, як видно, на Чернігівщині було два: Чернігів і Любеч, бо сіверянн, особливо на Поліссі, жили розсіяно, по родах, і ліси їм служили основним помешканням. Абсолютну більшість являли сільські поселення,** феодальні замки чи порубіжні кріпості. Укріплені та неукріплені поселення складали своєрідні «гнізда», тобто структуру, що забезпечувала функціонування соціально-економічної та адміністративної системи. Зокрема, до Чернігівської округи («гнізда») входило п'ять-шість літописних міст: Листвен, Оргощ, Гюричев, Лутава, Морівійськ, а, ймовірно, і Сновськ. Частина з них зберегла свою географію і топоніми, інші виявилися нездатними до життя в нових суспільних умовах, і їх локалізація стала об'єктом наукових пошуків.

До населених пунктів з фіксованою літописом під 907 р. топонімією і географією відноситься Чернігів — одне з найбільших поміж 16 міст Київської Русі (друге після Києва). В XI — першій половині XIII ст. у Чернігові нараховувалось близько 25 тис. мешканців. За легендою, назву поселення одержало від імені князя Чорного — засновника міста. Однак розкопки Чорної Могили, де начебто похований цей князь, спростовують легенду, адже курган насипаний в середині X ст., коли Чернігів був уже великим містом. Є припущення, що топонім походить від чорних лісів, які оточували місто, чи від першого поселення «Черниг» («Чернига»).

Новітні дослідження вчених переконують, що поселення, котрі поклали початок Чернігову, виникли ще в кінці VII ст. н. е. Рання Чернігів являв собою агломерацію поселень, розділених необжитими територіями. Одне з найдавніших з них знаходилось на пагорбі, на якому нині височать будівлі Єлецького монастиря. Можливо, тут знаходився і найдавніший князівський замок. На території сучасного міста відкрито кілька городищ. Залишки одного з них знаходяться на мису, утвореному Десною і гирлом Стрижня. Саме це городище у першій половині X ст. стало центром, який стягував навколо себе інші поселення. Друге городище розташоване на лівому березі Стрижня в Яловщині. Під назвою «Святий гай» громадсько-політичний центр і головне язичницьке капище існували в заплаві Десни на піщаному узвишші, недалеко від Ільїнської церкви. На північній окраїні міста, а також поблизу озера Млиновще віднайдено кілька селищ.

* Продовження. Поч. у номері № 4.

** Про тип і види сільських поселень див.: Толочко П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 169.

Основна структура міста сформувалася наприкінці XI ст. Воно складалося з Дитинця, Окольного града, Передграддя (Передмістя), Третяка, Подолу. За два-три століття площа Чернігова збільшилася приблизно в 30 разів: якщо на початку XI ст. вона дорівнювала 8 гектарам, а до середини XII ст. зросла до 160 га, то в 40-х рр. XIII ст. розширилася до 250 гектарів (для порівняння: в 1983 р. територія міста склала 7130 га).

Дитинець (центр міста) площею 16 гектарів розташовувався на горі від гирла р. Стрижень і охоплював територію сучасного «Валу». Дитинець обносився глибоким ровом, земляним насипом, дерев'яним частоколом. На його території знаходилися храми, будинки феодальної знаті. На місці, де нині Борисоглібський собор, був споруджений князівський двір, який у XII ст. перемістився на північний захід Дитинця. На цьому місці знайдені залишки Михайлівської і Благовіщенської церков.

З північного заходу до Дитинця примикав Окольний град (посад) площею 40 гектарів. Укріплений валом і глибоким ровом, посад простягався від Єлецького монастиря до р. Стрижень (перетин нинішніх вулиць Пушкіна і Свердлова). З півдня до Дитинця примикав Третяк (бл. 20 га), який згодом увійшов до складу Окольного града. Вся названа територія у XII ст. охоплювалася широким напівкільцем — Передграддям (бл. 80 га). Територія Передграддя (передмістя) займала площу від Єлецького монастиря, сучасного залізничного вокзалу, П'яти Кутів і заверталась до «Валу». Передмістя також захищалося валом і ровом загальною довжиною 6 км. Біля півніжжя Дитинця і Болдиних гір (сучасні вулиці Толстого і Південна) знаходився Поділ. В XII ст. навколо Передграддя побудовано Острог. Через місто проходила наскрізна магістраль, що на півдні виводила на дорогу до Києва, а на північному сході — до Сновська (Седнева) і Новгород-Сіверського. Цю магістраль пересікала вулиця, яка через Любецькі ворота вмонтовувалася в Любецький і Гомійський (Гомельський) шляхи.

За межами міських укріплень розміщалися численні князівські і боярські села — Свенковичі, Гостиничі, Крирів та ін. В північно-східній частині нинішнього Чернігова, десь у Бобровицькому масиві, знаходилось літописне село Гюрічів, а в районі стадіону ім. Гагаріна — Семінь. Десь між Троїцьким монастирем і р. Білоус, на південний захід і захід від Чернігівських укріплень, простягалася Олегове поле, на території якого розташовані села Льгів та Льгівка, топоніми яких вказують на їх приналежність князям.*

Вірогідно, ще з 884 р. князь Олег розпочав будівництво острожків, міст для утвердження своєї влади в нових для нього сіверянських областях. Саме в ході цього процесу навколо Чернігова формувалися населені пункти. Підтвердженням їх існування є віднайдені князівсько-дружинні некрополі в районі Табаївки, Нового Білоуса, Гущина, Шестовиці, вздовж Халявинської дороги, Товстоліса. Ці некрополі виникли в IX—X ст. в результаті дій військової адміністрації, направленої сюди з Києва для збирання земель у Київську Русь. Ще в кінці XIX ст. найдавніше ядро Чернігова оточували понад 500 курганів-могильників, кількість яких у наш час різко зменшилась. Серед існуючих — «Чорна могила», «Гульбище» та ін. в Чернігові. Від великого курганного могильника, що виявлений на кладовищі поблизу с. Старого Білоуса, збереглися лише чотири насипи. Пізніше на цих територіях в результаті масового оборонного поясного будівництва навколо Чернігова виникли десятки городищ.

* Гіпотетично М. С. Грушевський пов'язує назви сіл з діяльністю київської княгині Ольги, яка володіла тут наддніпрянськими ловищами.

Зокрема, городище, відкрите в нижній частині Смолина на мисі бергової тераси, а також на південному сході Слабина, в урочищі «Деканівщина» (на високому мисі, утвореному при впадінні р. Слабинь у Десну). Городища виявлені і на правому березі Десни (в межах с. Козероги), на краю лівого берега р. Білоус (на території нинішнього кладовища в с. Гущині), а також два в с. Шестовиці: одне в центрі села на високому пагорбоподібному мисі в урочищі «Городище», друге — на відстані одного кілометра на південний схід села в урочищі «Коровель». Поблизу Старого Білоуса відкрито порівняно велике городище в урочищі «Гавань», розміщене на виступі правого берега р. Білоус. Воно ідентифікується з залишками древньоруського міста Боловос, згаданого в літопису під 1148 р.

На лівому березі р. Білоус, західніше Рогощі, добре зберігся вал висотою до 8 м, що є залишком городища. Від його курганного могильника залишилися по одному насипу в урочищах «Волотуха» і «Попове» та 47 насипів на кладовищі с. Табаївки; курганна група в урочищі «Цегельня» знищена. Залишки городища вчені ототожнюють з літописним містом Оргощ, вперше згадуваним в літопису під 1159 р. і локалізованим між селами Табаївка і Рогоща.

На території нинішнього селища Седнів* існувало одне з найдавніших поселень Чернігівської землі — Сновськ, який вперше згадується в іпатіївському літопису під 1068 р. Ймовірно, що створення укріплень Дитинця і Окольного града Сновська відбувалося в X ст. В цей час починаються освоюватись Поділ і найближчий південно-західний схил берега р. Снов. Пізніше Посад займав західні і північні схили берегів річки.

Залишки фортечних укріплень розташовані на території давньоруського городища в урочищі «Сновійськ». Від могильників збереглося лише 25 курганів (ще в середині минулого століття їх налічувалося 312). Останки городища виявлені і в центрі Седнева, на нинішньому шкільному подвір'ї.

Одна з садиб нинішніх жителів Брусилова розташована на місці, де в долині р. Снов і Десни знаходяться залишки давньоруського городища (нині зруйнованого). На північному схилі від села виявлено останки курганного могильника тих часів, від якого збереглося чотири насипи.

В XII ст. на лівому березі Дніпра виникло с. Навози** (нині Дніпровське), а на високому правобережжі Десни — Яцеве (з 1947 р. Новоселівка).

На території району археологами виявлено кілька десятків селищ. Зокрема, поблизу Старого Білоуса за останні роки археологічних досліджень їх віднайдено 21. Три селища виявлено і на території с. Слабина та одне за два км від с. Шестовиці. Залишки селищ існують на північному заході від Масанів (нині територія Чернігова) та від Старого Білоуса, в урочищі «Криниця», а також два поселення (Льгів і Гавань) на берегах р. Білоус; третє — біля витоків Льгівки та ін. На північному заході Седнева також виявлене селище, до якого примикають залишки курганного могильника. Селище віднайдено і в північно-східній частині Брусилова на невисокій піщаній дюні.

Лише два села, що існують понині, зафіксовані літописами на території Бахмацького району: Біловезі Перші (під назвою Біла Вежа згадувалася в літопису за 1906 р.) та Бахмач (в літопису за 1147 р. під назвою Бохмач). М. С. Грушевський констатував, що Біла Вежа

* Сучасна назва існує з XVII ст.

** Назва походить від місця, куди залежні від князя жителі звозили данину.

у верхів'ї р. Остер заснована вихідцями слов'ян з донської Білої Вежі. Він також вказував на існування в тій місцевості Білої Вежі Старої (нині Біловежі Другі). У межах району виявлено кілька городищ періоду Київської Русі. Зокрема, городища існують неподалік Гайворона (за чотири км на північ від села), біля Біловеж Перших (за півтора км південніше села) та на мисі при злитті рр. Бахмачки і Борзенки (у верхів'ї р. Остер), нещодавно ж археологи розкопали залишки городища в Батурині.

У межах Бобровиці виявлено залишки двох городищ та селища. Городища існували також біля сіл Горбачі, Петрівка, Ярославка, селища Бикова. Згадки в писемних джерелах часів Київської Русі зустрічаємо про Браницю, Кобижчу, Свидовець, Стару Басань, Щаснівку та Ярославку.

На території Борзни, Нових Млинів, Ядут, Хорошого Озера поселення часів Київської Русі існували у вигляді городищ і селищ. Зокрема, городище і селище досліджене поблизу с. Сиволюжа. Ті поселення дослідники ототожнюють з літописним Всеволодом, названого ім'ям Чернігівського князя Всеволода Ярославича і знищеного монголо-татарами в 1239 р. Городище займало невисокий мис, утворений злиттям р. Борзни з її лівою притокою. Городище знищено в кінці ХІХ ст.

Одним з найдавніших поселень на Чернігівщині є Варва, назва якої, гадають, є похідною від р. Варви, притоки Удаю. Назва ж самої річки, в свою чергу, походить від слова «вар», тобто, кипляча вода, «вода, що б'є ключем». Дослідники вважають, що виявлене на території Варви городище часів Київської Русі є залишком літописного міста Варин, вперше згаданого в «Повчанні» Володимира Мономаха.

Городище і селище існували в межах Городні. На території району городища виявлені біля Вихвостова, в урочищах «Гора» (на окраїні Ваганіч), «Лиса гора» (неподалік від с. Мощенки) та поблизу сіл Перепис і Сеньківка, Хоробичі та Смичин. Селища існували побіля сіл Великий Листвен, Лашук, Смичин (два селища), а на березі р. Снов неподалік від с. Макишина виявлено шість селищ цього періоду. Із населених пунктів, назви яких збереглися з тих часів, є дані лише про с. Бурівку, згадану в літопису під 1024 р.

Про нинішній районний центр Ічня знаходимо першу писемну згадку на початку ХІІІ ст., а її назва походить від імені невеличкої річки Іченька. Поблизу Монастирища є залишки двох городищ; їх виявлено і неподалік сіл Буромка (городище сіверян), Городня, Дорогочинка, Івангород, Ольшани.

Не викликає сумніву, що на місці городища виник Козелець, а перша згадка про нього позначена 1098 р. Назва його походить чи то від лугових квітів-козельців, чи від великої маси диких кіз, які мешкали в навколишніх лісових пущах. На території ж Остра виявлено і сіверське городище, а за кілометр від міста на правому березі р. Остер, поблизу мосту при в'їзді в місто, знаходяться залишки городища та селища часів Київської Русі. В південно-східній частині цього майданчика знаходяться останки церкви тих часів під назвою «Юр'єва божниця». Очевидно, її назва пов'язана з тим, що Остер пізніше належав сину Володимира Мономаха Юрію, він називався ще Юрієвим Городком (городцем) чи «Городець на Вострі», заснованим у 1098 р. У міжусобній боротьбі з Юрієм Ізяслав (київський князь) в 1152 р. знищив городок, його відбудовано за Всеволода Суздальського. І хоч у ХІІ—ХІІІ ст. городок займав порівняно велику площу (до 30 га), але він уже не відігравав форпостного значення при захисті Чернігівського, і Переяславського князівств.

Серед дослідників існують дві думки про причини переміщення міста на північний схід від городища. Одна пов'язана з наслідками його

руйнування в ході міжусобної боротьби чи монголо-татарського нашествия. Друга обгрунтовується природними умовами. Встановлено, що через великий меридіальний розлом у фундаменті річка Остер поблизу свого гирла стала дуже глибокою з крутими схилами берегів. При цьому береговий блок на схід від розлому майже весь час здіймався і на його краю сформувався глибокий вріз р. Остер. Підняття блоку привело до відходу від нього Десни, і місто було позбавлене водної магістралі, що і послугувало причиною його переміщення.

Городища і селища часів Київської Русі виявлені поблизу сіл Вовчик, в околицях Карпилівки, Короп'я, Виповзова та Лутави. У науковій літературі не існує єдиної думки про локалізацію літописної Лутани: одні вважають її залишком Лутавського городища, інші ототожнюють це городище з територією Карпилівки, треті — з Виповзовом. Відомо, що ці городища зводилися в X ст., а біля їх терас і посадів в XI ст. формувалися невеликі подоли. Місцезнаходження ж літописної Лутави в сучасних загальних межах названих населених пунктів сумніву не викликає. Слід зауважити, що, наприклад, поблизу села Коропе, крім давньоруського городища і селища, виявлено і городище сіверянське (в бік Карпилівки). Залишки великого давньоруського городища (площею близько 14 га) та селища цього періоду виявлені поблизу с. Кошани в урочищі «Ісаєва гора». Селища того періоду віднайдені біля сіл Максим та Чемер. Дослідники вважають, що городище і селище, виявлені на крутому березі Десни в південній частині Моровська, є залишками літописного Моровійська. Тут, в урочищі «Городище», в X ст. сформувався посад літописного міста.

Щодо топоніміки Коропа вчені не прийшли до єдиної думки. Існує версія, за якою Короп успадкував літописне місто Хоробор. Хоч в околицях Коропа виявлені залишки городища і селища часів Київської Русі, важко у такий спосіб аргументувати існування літописного Хоробора. Проблема потребує ретельного вивчення з залученням авторитетних дослідників-археологів. За періоду Київської Русі засновані села Вільне і Риботин, що засвідчують тогочасні писемні джерела. На Коропщині виявлені численні городища, в т. ч. поблизу сіл Вишеньки, Мезин, Оболоння, Понорниця, Радичів, Розлети, Райгородок, Шабалинів, Свердловка (на виступі берега р. Десни, нині зайнятого колгоспним садом). Поблизу Вишеньок, Шабалинова, Крисок, а також у центрі Мезина (на території шкільного подвір'я) є залишки селищ того періоду.

Кілька городищ відкриті на території Корюківського району: біля сіл Верховісся (є і залишки трьох курганних могильників), Ховдівки, в урочищах «Дротянка» і «Шишки» (на окраїні села Буди), Червоної Буди, Рибинська, Будища, Шишківки та кількох селищ неподалік Сядрина.

У селі Смолянка Куликівського району виявлено сіверянське городище і два селища часів Київської Русі, городища в Ковчині, Салтиковій Дівиці та селище в межах Виблів.

Велика кількість поселень виявлена в Менському районі. Сіверянське та часів Київської Русі городища знаходяться на окраїні с. Городища, а також неподалік Данилівни, Миколаївки, Синявки, Гориці (на правому березі Десни в урочищі «Дворище», на схід від села, справа від дороги до с. Локнистого). Городище і селище виявлені і на лівому березі р. Мена (напроти с. Феськівки, зліва від дороги до м. Мени). Останки селища розташовані на правому березі р. Десни, за два кілометри на захід від с. Гориці в урочищі «Провалля». Того ж часу городище та селище, розташовані біля Волосківців; на лівому березі р. Дягова (права притока Мени) ще й понині помітні залишки валів і рову, а також сліди в'їзду в це городище. Давньоруські городища виявлені

за два кілометри від с. Дягови (урочище «Чамаров городок», в заболоченій долині р. Самари — правої притоки р. Мени, на місці нинішнього пасовища), а також поблизу Жовтневого, Киселівки і Величківки. Недалеко від Куковичів і Локнистого існували селища часів Київської Русі.*

У межах нинішнього Макошина, на правобережній терасі р. Десни, де злились річки Хоробор і Бобрик, існувало літописне місто Хоробор. У тому районі, в урочищі «Городок», при злитті річок Бабка і Титовка у II половині X ст. було створено, вважають вчені, оборонну систему, зруйновану у I половині XI ст. З заходу і півночі до цього городища примикало селище. І понині зветься Хоробором річка, який бере початок неподалік урочища і впадає в лиман біля Макошинського заводу «Сільгоспмаш». Давньоруські городища існували на території сучасної Мени, де, зокрема, виявлені сіверянські поселення, а також могильник (розкопано 7 курганів) часів Київської Русі. До того ж періоду відносяться і городище на території Стольного, назва якого свідчить про його приналежність князівському столу. Городища і селища знайдені біля села Блистова. Городище складається з внутрішньої частини (обмеженої з півдня р. Пулкою на правому березі Десни) і зовнішньої, яка разом з селищем безпосередньо примикає до внутрішньої. Обидва поселення ототожнюються з містом Блистовит, згадуваним в Іпатіївському літопису під 1151 р. Під 1152 р. знаходимо в літопису згадку про Березну. Можливо, курганный могильник та городище на цій території являють собою залишки літописного міста Березоя.

До недавнього часу на правому березі р. Остер існувало поселення від назвою «Городок» — залишки городища періоду Київської Русі. На цьому місці, стверджують вчені, і виник Ніжин, що в літописах та інших джерелах згадується під 1078, 1135 та 1147 рр., як Нежатин, Уненіж або Уніж. Очевидно, назва походить від низинної місцевості, в якій розташовувалось поселення, що являло собою фортечне укріплення XI—XIII ст. Залишки городищ цього періоду віднайдено на окраїнах с. Вікторівки та Липового Рогу, а селища — поблизу Даніна, Лосинівки та Березанки.

На крутому правому березі Десни знаходиться Новгород-Сіверський. Ще у VIII—IX ст. на цьому місці сформувалось городище сіверян. В межах сучасного міста на лівому березі Десни виявлено одне городище; друге ж — у самому місті. Городище і селище віднайдені також і поблизу Окольного града, проте їх укріплення не збереглися.

Новгород-Сіверський, як міське поселення, сформувався, приблизно, у 80-х рр. X ст. у вигляді фортеці, побудованої Київським князем Володимиром Святославичем (Хрестителем) для захисту Русі від зовнішніх нападників.

Перша ж згадка про Новгород-Сіверський міститься в «Поученні» Володимира Мономаха за 1078—1079 рр, під назвою «Новий городок». Очевидно, Новгород-Сіверський виріс із племінного осередку сіверян IX—X ст., підкорених київським князем в останній чверті X ст. Проте нема підстав вважати, що в кінці XI ст. Новгород-Сіверський належав до скільки-небудь значних міст; його розквіт — середина XII ст.

У центрі міста площею близько 2 га знаходився Дитинець, розташований на крутому правому березі Десни (урочище «Замок» чи «Замова гора»). Дитинець укріплювався земляним валом з дерев'яним чатколом, баштами і воротами. На Дитинці поряд з Михайлівською

* Топонім пов'язаний з терміном «мінятй». Неправомірно відносити існування Мени до XV ст., адже в XII ст. місто вже існувало на Деснянському водному шляху на межі Чернігівської і Новгородської волостей.

церквою знаходився князівський двір. До Дитинця з трьох боків прикивав Посад, який складався з Окольного града, Острога і Подолу. Загалом площа міста на початку ХІІІ ст. складала приблизно 30 га, а чисельність населення до 5 тис. чоловік. За межами міста знаходилися князівські і боярські села, а за течією Десни — Спасо-Преображенський монастир.

Територія Новгород-Сіверського району чи не найбільш досліджена археологами. Так, сіверянські городища і селища виявлені біля сіл Бучки, Комань, Араповичі, Дробишев, Чулатів. Городища і селища періоду Київської Русі знаходилися поблизу сіл Бучки, Грем'яч, Дігтярівка, Кірове, Ковпинка, Михайлівна, Лосконоги, Мамекіно, Ленків, Ушівка, Смяч, Кудлаївка. Селища того періоду виявлені на місці нинішніх Шептаків, відомих з писемних джерел першої половини ХІІ ст. В межах Ларинівки, згадуваної із літопису під 1146 р., а також Бугринівки виявлені два курганних могильники, а також два городища і селище часів Київської Русі. Курганний могильник, три городища і селище досліджені в околицях с. Комань, виникнення якого вчені відносять до ІІ половини ХІІ ст. Між селами Горбове і Горки городище розташоване на мисі високої правобережної тераси Десни в урочищі «Селище» (або ж «Гореве сільце»), оборонні споруди якого до нинішнього часу не збереглися.

Давньоруське селище Носів на Руді існувало на місці нинішньої Носівки, перша ж писемна літописна згадка про неї зафіксована під 1147 р. На її території виявлені також могильники і городище часів Київської Русі. Того ж часу городища існували неподалік Червоних партизан, Мрина, Плоского, а селище — на території Козар.

Одним з найдавніших міст Чернігівщини є Прилуки, яке, очевидно, отримало назву від розташування в долині річки, «при луках». Вперше Прилуки згадуються в «Поученні» Володимира Мономаха, який раптово зустрів тут загін половців. До наших днів на околиці міста збереглися залишки давньоруського городища, що виконувало роль фортечного укріплення. В ХІ ст. фортеця переросла в місто, яке входило до складу Переяславського князівства, поки в 1138 р. цим не оволоділи Чернігівські князі. Курганні могильники часів Київської Русі віднайдені на околиці Линовиці та Краслян (в урочищі «Сотняківка»). Городища цього періоду існували неподалік Лутайків і Погребів. На місці залишків «града Перевоки» (ця назва зафіксована в Іпатівському літопису під 1092 р. (існувало городище, яке, очевидно, і започаткувало нинішнє село Переволочна.

На території Ріпкинського району найбільш значним населеним пунктом був Любеч. В його околицях виявлені чотири сіверянських городища, що існували у VIII—IX ст. Місто відігравало роль форпоста сіверян, що контролював дніпровський водний шлях «з варяг у греки», служив північними воротами Руської землі, зв'язуючою ланкою Чернігівщини і території радимичів. Розташований на корінній терасі дуже порізаного ярами лівого берега Дніпра, стародавній Любеч мав складну топографічну структуру. Залишками потужних укріплень міста є городище, що сформувалося в X столітті. Наприкінці ХІ ст. здійснилася докорінна реконструкція Любеча, коли, вірогідно, Володимиром Мономахом був побудований замок — резиденція чернігівського князя і його дружини.

Як показали розкопки, проведені під керівництвом академіка Б. О. Рибаківа, Любецьке городище складалося з кількох укріплень. Серед них виділявся Дитинець (площею 0,3 га і висотою до 10 м) та

* Любеч взятий Олегом у 882 р.

Останець, що розташовувався біля гирла р. Гончарівни (урочище «Замок» або «Мазепна гора»). З півдня та заходу до нього примикав укріплений Окольний град; з північного сходу — невелике мисове городище «Лисиця», яке входило до міського посаду. На південний захід та на схід від Окольного града відкривався неукріплений посад, а північніше замку (біля підніжжя тераси) — Поділ, що простягався до Дніпровського затону (гавані). У XII—XIII ст. площа Любеча складала 10 га,* населення — приблизно 3 тис. чоловік.

В результаті князівських чвар і усобиць смоленський князь Ростислав з династії Мстиславичів разом з Ольговичами в 1147 р. вщент спалив Любеч. Після цієї трагедії місто потрапило, пише М. С. Грушевський, до категорії «пустих городів», «де сидять самі псарі та половці». І в пізніші часи ім'я міста не часто зустрічається в історичних джерелах.

Внаслідок інтенсивного археологічного обстеження території району виявлені сіверянські поселення поблизу сіл Великий та Малий Зліїв, а городище цього періоду — на окраїні Старих Яриловичів та недалеко від Редьківки. Неподалік села Звеничів є залишки городища часів Київської Русі. Курганний могильник, городище і селище цього періоду віднайдені в урочищі «Кургари», що поблизу Грабова. Неподалік від Гучина, Трудового і Ямища виявлені два курганні могильники та три селища, а курганний могильник і два давньоруські селища — поблизу Даничів та одне побіля Пушкарів. Археологами доведено, що селища існували і поблизу сіл Красківське, Убежичі, Галків, Семаки, Пересаж, Новоукраїнське, а два городища — недалеко від Неданчів. Чотири селища періоду Київської Русі розташовувались поблизу сіл Великий та Малий Зліїв. Зокрема, побіля Малого Злієва відкриті два селища: одне розташовувалось на березі озера Кораблище, на східній окраїні села, а друге—за 600 метрів від села на північному березі цього ж озера, на перетині шляхів Любеч — Ріпки та Малий Зліїв — Зубахи. Цими шляхами селище розділилось на три частини. Останки одного з двох селищ поблизу Петрушів знаходяться на відстані 1,5 км на північний захід від села на північному пологому схилі заболоченої низини (його площа близько одного гектара), неподалік від дороги Красківське—Петруші. Давньоруське городище існувало неподалік від нинішніх сіл Губичі і Миси та в околиці Сибережа. Тут також виявлено сім селищ. Так, одне з них розміщалося на західній околиці села, на березі ріки Каїмань, друге — за 2,5 км на південь від села в урочищі «Очеретяна гора», на узвишші між озерами Очеретяне і Купнисте. Селище простяглося з півночі на південь уздовж їх берегів майже на кілометр, займаючи площу до 18 га. В урочищі «Ліскове», на північний захід від села Малий Листвен, виявлені два городища і три селища цього періоду. Городище, залишки якого знаходяться в центрі села, вчені впевнено ототожнюють з літописним містом Листвен.

Значно менше досліджена територія Семенівського району. Сіверянське городище виявлено біля с. Городка, курганні могильники, городища чи селища знаходилися побіля сіл Залізний міст, Радомка і Ольшанка. Давньоруські городища існували на окраїні нинішнього Костобоброва та Тимоновичів; а городище і селище — побіля Городка.

В Іпатіївському літопису під 1234 згадується Сосниця,** що одержала назву, вважають, від великих масивів соснових лісів у цьому краї в давнину. В районі нинішньої Сосниці існувало чотири поселен-

* Зустрічається інша цифра: 90 га, але до неї автори включають якусь «загальну площу».

** Дехто з сучасних дослідників, заперечуючи Б. О. Рибаківу, гіпотетично твердить про загибель Любецького замку в 1239 від монголо-татар.

*** Сучасні місцеві дослідники стверджують, що посад і дитинець у Сосниці формувався ще в XI ст.

ня сіверян, два городища і три селища періоду Київської Русі. Залишки одного з давньоруських городищ розташовані за сім кілометрів від міста на піщаному останці поблизу озера Буромка серед болотистої заплави річки. Ніяких штучних укріплень не збереглося. Біля сіл Велике Устя, Долинське та Конятин виявлені залишки сіверянських селищ. Неподалік Волинки, Загребелля, Змітнева, Конятина, Кудрівки, Спаського та Хлоп'яників знаходяться залишки городищ і селищ періоду Київської Русі. В нинішніх умовах все важчає шлях наукового вивчення давньоруських поселень: час і людська цивілізація прискорили їх руйнацію. Так, городище виявлено на розораному полі, на південному сході від села Ляшківці на мисі корінного берега р. Убідь. Воно утворювало долиною річки, а з півночі і півдня — ярами.

Під 1174 р. в Іпатіївському літопису міститься і перша згадка про Срібне. Давньоруське городище і селище існували на території Дегтярів. В Талалаївському районі, недалеко від с. Липове і на його околиці, знаходяться давньоруські селища і городище. Городище міститься на правому березі р. Ромен на відстані півтора кілометра північно-західніше від села, в заплаві річки (на горбах боліт).

Поблизу Красного Колядина існувало городище сіверян, а пізніше городище і селище часів Київської Русі. Це городище, що складається з двох частин, розташоване на мисі, утвореному лівим берегом р. Ромен і долиною її притоки — річки Красної. Деякі дослідники це городище вважають залишками літописного міста Глебль, що згадується в літописах під 1147 і 1159 рр.

На території Щорського району сіверянське городище існувало в межах нинішнього села Великий Щимель, а городище періоду Київської Русі — на околиці Нових і Старих Боровичів, Петрівки, Смяча, Хотуничів, Великого Щимеля, Хріновки та Горська. Одне з них знаходилось в центрі Горська на високому правому березі р. Снов. На майданчику, де воно містилось, нині приміщення школи та пришкільні будови. З півночі і заходу до городища примикало селище, на території якого нині садиби жителів. Селище того часу віднайдено неподалік Ключів.

Географія розміщення населених пунктів Чернігово-Сіверщини у VII—XIII століттях свідчить, найімовірніше, про нерівномірність та недостатність наукового вивчення проблеми заселення нашого краю в давнину.

(Продовження буде).

